

Hoekstra, H., *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (De natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815; Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2005, 237 blz., €28,50, ISBN 90 284 2026 6).

Deze studie maakt deel uit van het onderzoeksprogramma 'De Natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815.' Het uitgangspunt is de vraag hoe bepaalde groeperingen te werk zijn gegaan om 'het hart van de natie' te beroeren. Onderzocht wordt hoe ze door zich te organiseren de openbaarheid zochten. De auteur ziet Engeland als voorloper van de bewegingen en ziet zoveel overeenkomsten met Nederland, dat ze dit land ruimschoots bij elk onderwerp betreft.

Het hart van de natie moet letterlijk en figuurlijk worden opgevat. Het is 'een pomp die zorgt voor het rondgaan van beelden van onderlinge verbondenheid en medemenselijkheid.' (13) Landelijke dagbladen, organisaties en partijen waren er de middelen voor. De figuurlijke betekenis van het hart betreft 'de gevoelsmatige of emotionele kant van het proces van de natievorming.' (14)

De auteur onderzoekt het hart van de natie op vier eigenschappen. De 'verlichting van het lijden' wordt bekroond met de afschaffing van de doodstraf in 1870. Hiermee gaven de liberalen Nederland een staatsrechtelijk hart. Maar ze wonnen de harten van het volk niet. Daarmee begonnen de antirevolutionairen onder leiding van Abraham Kuiper, met de kracht van het gesproken en geschreven woord via preekstoel, kranten en brochures. Deze activiteit wordt aangeduid met moralisering van ons land. Symbool daarvoor is de keuze tussen de smalle en brede weg. Gladstone en Kuiper zijn in dit verband geestverwanten. Voor beiden was politiek in wezen een religieuze onderneming. Het hart is 'in actie' bij de bestrijding van de prostitutie. Hierbij komen de vrouwen (dames) aan het woord. Ten slotte zorgt hun 'georganiseerde moederliefde' voor het vrouwenkiesrecht, het einde van de ontwikkeling waardoor het vrouwelijk burgerschap een feit werd.

Deze invalshoek vormt een onderdeel van de verschuiving in de geschiedschrijving in de laatste decennia. Naast en ook wel in plaats van de parlementaire geschiedenis geeft Hoekstra aandacht voor wat zij noemt het moraliseringsoffensief. Hiervoor is het tijdperk 1870-1916 essentieel. Met de afschaffing van de doodstraf kwam er een einde aan het spektakel van openbaar lijden en een demonstratie voor vrouwenkiesrecht in Amsterdam betekende spektakel van vrouwen. De zedelijkheidswet van 1911, die meestal als een toonbeeld van kleinburgerlijke bekrompenheid geldt, wordt in dit verband een hoogtepunt genoemd. Bordelen werden bij de wet verboden, evenals abortus en openlijk adverteren voor voorbehoedmiddelen. De natie bereikte hiermee consensus over de morele rechten en plichten van de burger. De wet was een triomf voor de vrouwenbeweging in het algemeen en voor de moralisering in het bijzonder. Vooral omdat die wet breed werd gedragen. Het

vrouwenkiesrecht ten slotte is het sluitstuk van de ontwikkeling en tevens het einde van de eerste feministische golf.

Hoekstra's studie bestrijkt een zeer uitgebreid terrein en haar verzuchting dat het zo moeilijk was over de zedelijkheid in de negentiende eeuw te schrijven, zou voor wat mij betreft voor het gehele onderwerp hebben gegolden. Alleen al het overzicht van de geraadpleegde bronnen en literatuur geeft aan hoe uitgebreid de cardiologe haar werk heeft verricht. Aandacht voor dierenleed zou er mooi in hebben gepast, al zou die moeilijk onder te brengen zijn geweest bij een van de drie door Hoekstra genoemde betrokken groeperingen van orthodoxe protestanten, liberalen en feministen.

De auteur gaat van een (oude) veronderstelling uit dat industrialisatie en industriële revolutie de oorzaak waren van armoede, dronkenschap en prostitutie en dat die de morele verontwaardiging deden ontstaan. Dat zal voor Engeland hebben gegolden, maar de armoede gold in Nederland in de jaren veertig van de negentiende eeuw al als 'de quaestie van de dag.' Toen ontstonden de eerste afschaffingsgenootschappen en was er aandacht voor gevallen meisjes. 'Frieslands hoop' voor Kuyper, de protestantse werklieden vereniging Patrimonium, kwam, zoals Hoekstra zelf aangeeft, voort uit de armoede in de agrarische sector.

Het brede spectrum van het onderzoek brengt met zich mee dat de kennis van het parlementaire hart wat oppervlakkig is. Bij de afschaffing van de doodstraf ging de strijd volgens Hoekstra tussen de antirevolutionairen en de liberalen en was de uitslag van de stemming op het randje. Voor wie niet weet dat er toen slechts drie antirevolutionaire Tweede- Kamerleden waren, kan het een spannende strijd hebben geleken. De uitslag van de stemmingen was bovendien anders dan wordt vermeld. In de Tweede Kamer werd het geen nipte overwinning met 43 stemmen tegen, maar was de uitslag 48-30. Er waren toen geen 100 Kamerleden, maar 80. Spannend was het wel in de Eerste Kamer: daar was de uitslag 20-18. De conservatief J. Heemskerk Azn, een prominent bestrijders van de afschaffing, zou zeker geen liberaal genoemd willen worden.

Met deze twee opmerkingen heeft de recensent 'gescoord' zoals van hem mag worden verwacht. Hoekstra heeft met haar onderzoek van en naar het hart van Nederland laten zien dat en hoe het klopte. Hiermee heeft ze een welkom nader inzicht gegeven in de politieke geschiedenis.

J.J. Huizinga

Lucassen, L., Feldman, D., Oltmer, J., *Paths of integration. Migrants in Western Europe (1880-2004)* (IMISCOE Research; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006, 343 blz., €45,-, ISBN 90 5356 883 2).

Deze bundel, samengesteld door drie Europese historici, wil het Amerikaanse debat over gelijkenissen en verschillen tussen het integratieproces van oude en nieuwe immigranten opentrekken tot de Europese migratie-ervaring. De Verenigde Staten kennen een scherpe breuk tussen de massale transatlantische immigratie van de late negentiende eeuw en de immigranten van de late twintigste eeuw. De quotawetten (1924) en de strikte toepassing van de immigratiewetgeving nadien sloten de Verenigde Staten in vergaande mate af van de emigratieregio's van de wereld. Slechts na 1964 hernam de emigratie naar de Verenigde Staten langzaam weer het ritme van de negentiende eeuw. Een aantal Amerikaanse sociale wetenschappers heeft de resultaten van sociologisch onderzoek naar de huidige opname van immigranten in de samenleving vergeleken met de wijze waarop de laat negentiende-eeuwse immigranten deel zijn geworden van de Amerikaanse samenleving. Deze vergelijking heeft aanleiding gegeven tot een vruchtbaar interdisciplinair debat, waarin de Amerikaanse migratie-ervaring werd gesitueerd binnen brede historische processen en waarin integratie als een autonoom langetermijnproces wordt uitgetekend dat beïnvloed wordt door politieke en vooral brede structurele processen. Langetermijnprocessen zoals integratie worden zichtbaar gemaakt in het vizier van historici en kunnen tegenwicht bieden aan wat het ongeduld van sociale wetenschappers genoemd kan worden. Deze interdisciplinaire ontmoeting heeft daarom ook een belangrijke meerwaarde.

Deze bundel ent zich op dit Amerikaanse debat en wil de relevantie van dit debat voor Europa aantonen, waarbij de auteurs tegelijkertijd pleiten voor een Europese interdisciplinaire samenwerking rond migratie. In een eerste luik wordt een aantal bijdragen samengebracht die een breed panorama schetsen van de twintigste-eeuwse migratie-ervaring van vooral Frankrijk en Duitsland. De historica Marie-Claude Blanc-Chaléard wijst erop in een sterk betoog gestructureerd rond de Algerijnse en Italiaanse migranten in Frankrijk dat het 'traditionele' integratieproces van de industriële samenleving – de integratie in de arbeidersklasse – bedreigd is door de postindustriële transitie. Tegelijkertijd brengt deze transitie evenwel ook een aantal, weliswaar minder collectieve, nieuwe kansen met zich mee voor immigranten en hun nakomelingen. Naast dit sociaal-economische veranderingsproces krijgt de veranderende rol van de staat in het integratieproces veel aandacht. De bijdrage van de politicologe Karen Schönwälder ontleedt hierbij het scherpst deze staatsrol, waarbij zij wijst op de toenemende ambities van de staat, maar tegelijkertijd de verzwakte effectiviteit van zijn optreden onderlijnt.

In een tweede luik wordt ingezoomd op een aantal instellingen die een rol kunnen spelen in het integratieproces. Verbazend genoeg ontbreekt hier het onderwijs. In een artikel van Barbara Schmitter-Heisler worden het immigratie- en immigrantenbeleid van Amerikaanse, Franse en Duitse vakbonden